

ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЙОГО ДЕТІНІЗАЦІЇ

© 2014 АВГУСТИН Р. Р.

УДК 331.5.024.5

Августин Р. Р. Оцінювання рівня тінізації ринку праці України як передумова формування державної політики його детінізації

У статті підтверджено думку вчених-економістів, що поняття тіншової економіки все більше стосується соціально нейтральних або соціально позитивних неоподатковуваних джерел доходів громадян і суб'єктів господарських відносин. Доведено, що загальні тенденції неофіційної діяльності в Україні безпосередньо пов'язані з тінізацією ринку праці як первинної ланки тіншового сектора економіки. Так, висвітлено передумови формування високого рівня тінізації оплати праці у вітчизняній економіці. Автором висвітлено результати соціологічних досліджень щодо рівня добробуту та тінізації джерел доходів населення, які було порівняно з офіційними даними державних органів. Також для порівняння даних офіційних і соціологічних досліджень наведено дані стосовно неформального ринку зайнятості в окремих країнах. Це дозволило сформулювати думку, що тіншовий сегмент ринку праці значним чином формується за рахунок низькокваліфікованих і, відповідно, низькооплачуваних робочих місць. Доведено, що будь-які махінації на ринку праці, що є передумовою масштабної тінізації економіки, неможливі без створення потужного фінансового базису. Для підтвердження такої думки висвітлено динаміку кількості злочинів, виявлених у фінансово-кредитній системі України протягом 1998 – 2010 рр. Автором проведено розрахунок тіншових зарплат у розрізі секторів економіки на початок 2013 р. Так, результати засвідчили, що в таких галузях, як будівництво, сільське господарство і торгівля рівень неофіційних зарплат («у конверті») перевищує 30 %.

Ключові слова: тінізація, ринок праці, тіншова зайнятість, заробітна плата.

Рис.: 4. **Табл.:** 2. **Бібл.:** 10.

Августин Руслан Ростиславович – кандидат економічних наук, доцент, кафедра державного і муніципального управління, Тернопільський національний економічний університет (вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна)

E-mail: economist_555@mail.ru

УДК 331.5.024.5

Августин Р. Р. Оценка уровня тенизации рынка труда Украины как предпосылка формирования государственной политики его детенизации

В статье подтверждено мнение ученых-экономистов, что понятие теневой экономики все больше касается социально нейтральных или социально положительных необлагаемых источников доходов граждан и субъектов хозяйственных отношений. Доказано, что общие тенденции неофициальной деятельности в Украине непосредственно связаны с тенизацией рынка труда как первичного звена теневого сектора экономики. Так, освещены предпосылки формирования высокого уровня тенизации оплаты труда в отечественной экономике. Автором отражены результаты социологических исследований относительно уровня благосостояния и тенизации источников доходов, которые были сравнены с официальными данными государственных органов. Также для сравнения данных официальных и социологических исследований приведены данные относительно неформального рынка занятости в отдельных странах. Это позволило сформулировать мнение, что теневой сегмент рынка труда значительным образом формируется за счет низкоквалифицированных и, соответственно, низкооплачиваемых рабочих мест. Доказано, что любые махинации на рынке труда, что является предпосылкой масштабной тенизации экономики, невозможны без создания мощного финансового базиса. Для подтверждения такого мнения приведена динамика количества преступлений, выявленных в финансово-кредитной системе Украины на протяжении 1998 – 2010 гг. Автором проведен расчет теневых зарплат в разрезе секторов экономики на начало 2013 г. Результаты показали, что в таких отраслях, как строительство, сельское хозяйство и торговля уровень неофициальных зарплат («в конверте») превышает 30 %.

Ключевые слова: тенизация, рынок труда, теневая занятость, заработная плата.

Рис.: 4. **Табл.:** 2. **Библ.:** 10.

Августин Руслан Ростиславович – кандидат экономических наук, доцент, кафедра государственного и муниципального управления, Тернопольский национальный экономический университет (ул. Львовская, 11, Тернополь, 46020, Украина)

E-mail: economist_555@mail.ru

UDC 331.5.024.5

Avhustyn R. R. Assessing the Level of Shadowing of the Labor Market of Ukraine as a Prerequisite for the Formation of Public Policy of its Dshadowing

The article confirmed the view of economists that the concept of the shadow economy is more concerned with socially neutral or socially positive nontaxable sources of income of citizens and subjects of economic relations. It is proved that the general trends of the informal activities in Ukraine are directly related to the shadowing of the labor market as primary link of informal sector of economy. This way the preconditions of high-level of wages shadowing in the national economy were covered. The author presents the results of sociological research on welfare and shadowing of sources of income, which were compared with the official data of state bodies. Also, to compare the data of official and public opinion research shows data on the informal labor market in selected countries. It is possible to form an opinion that the informal segment of the labor market significantly formed by the low-skilled workers and thus low paid jobs. It is proved that any fraud in the labor market, which is a prerequisite for large-scale shadowing of economy, is impossible without establishing a strong financial base. To confirm this view the dynamics of the number of offenses detected in the financial and credit system of Ukraine for 1998 - 2010 years was shown. The author calculated the shadow wages across sectors of economy at the beginning of 2013, the results showed that in industries such as construction, agriculture and trade the level of informal wages ("in envelope") exceeds 30%.

Key words: shadowing, the labor market, shadow employment, wages.

Pic.: 4. **Tabl.:** 2. **Bibl.:** 10.

Avhustyn Ruslan R. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department State and Municipal Management, Ternopil National Economic University (vul. Lvivska, 11, Ternopil, 46020, Ukraine)

E-mail: economist_555@mail.ru

Досліджуючи поняття «тіньова економіка», доходимо висновку, що така характеристика економіки стосується не лише економічної діяльності, але й суспільних і політичних відносин, з юридичної точки зору вона розглядається як кримінальне явище. Враховуючи сучасні економічні і, особливо, політичні процеси, як в Україні, так і на світовому рівні, поняття тіньової економіки все більше стосується соціально-нейтральних або соціально-позитивних неоподатковуваних джерел доходів громадян і суб'єктів господарських відносин, отримуваних від неврахованих і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності, а також сукупності соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів. Відтак, питання формування ринку праці, який охоплюватиме соціально-трудові процеси на різних рівнях без ознак тінізації, є актуальними та потребують дослідження.

Вагомою теоретико-методологічною базою оцінювання рівня тінізації ринку праці України є результати досліджень науковців Г. Башняніна, З. Варналія, О. Власюка, В. Воротіна, В. Гейця, Я. Жаліла, О. Іяш, І. Мазур, А. Мокія, В. Тишук, В. Точиліна, М. Флейчук та ін. Проте, особливості процесів тінізації національного ринку праці та передумови формування державної політики його детінізації у період кризи та посткризового відновлення комплексно не досліджено.

Метою статті є дослідження загальних тенденцій неофіційної зайнятості в Україні, як первинної ланки тіньового сектора економіки, і порівняння офіційних статистичних даних по ринку праці із результатами опитувань населення щодо їхнього рівня добробуту та тінізації доходів. Також у статті автором ставляться такі завдання, як узагальнення досліджень тіньового сегмента ринку праці у країнах, що розвиваються, у т. ч. в Україні, висвітлення динаміки кількості злочинів, виявлених у фінансово-кредитній системі України та в розрізі секторів економіки.

Загальні тенденції неофіційної діяльності в Україні безпосередньо пов'язані з тінізацією ринку праці (рис. 1) як первинної ланки тіньового сектора економіки.

Погодимось з фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень з приводу того, що високий рівень тінізації оплати праці у вітчизняній економіці пояснюється такими передумовами: 1) значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю; 2) толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат і, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення; 3) відчуттям невідповідності сплачених податків і внесків якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення; 4) відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих і пільгових професійних режимів; 5) наявністю механізмів, які забезпечують легке та дешеве вилучення коштів підприємств у позалегалітний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат; 6) фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці [8, с. 10 – 15].

Зауважимо, що дослідити тінізацію ринку праці з високим рівнем достовірності достатньо складно. Як бачимо з рис. 2, респонденти у ході безпосередніх соціологічних досліджень, як правило, не зізнаються у протиправній діяльності (навіть якщо опитування анонімне), але трансформують свою відповідь у стверджувальну, якщо мова йде про інших осіб.

Хоча, як стверджують психологи та соціологи, саме відповідь (b) можна більшою мірою сприймати як загальну тенденцію в умовах конкретної економіки.

Загалом, у період з 2007 р. по 2014 р. спостерігалася тенденція до більшої зайнятості у неофіційному секторі серед економічно активного населення. Це пов'язано, насамперед, із надзвичайно низькою офіційною середньою заробітною платою та обсягом наявних доходів на одного мешканця в Україні (рис. 3). Хоча, з одного боку, згідно з офіційними статистичними даними (які викликають істотні сумніви та дискусії), останніми роками в Україні відбулися вагомі позитивні зміни. Зокрема, відповідно до офіційних даних, у 2012 р. середня реальна заробітна плата була у 4,3 рази вища, ніж у 2000 р.

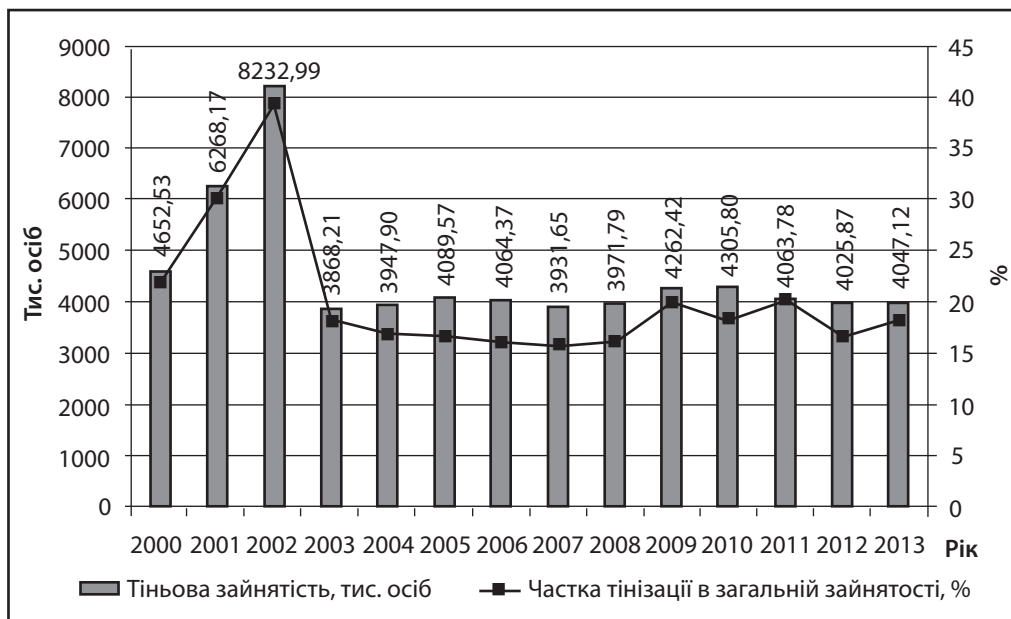

Рис. 1. Характеристика тіньової зайнятості українського ринку праці у 2000 – 2013 рр.

Джерело: розраховано за [3].

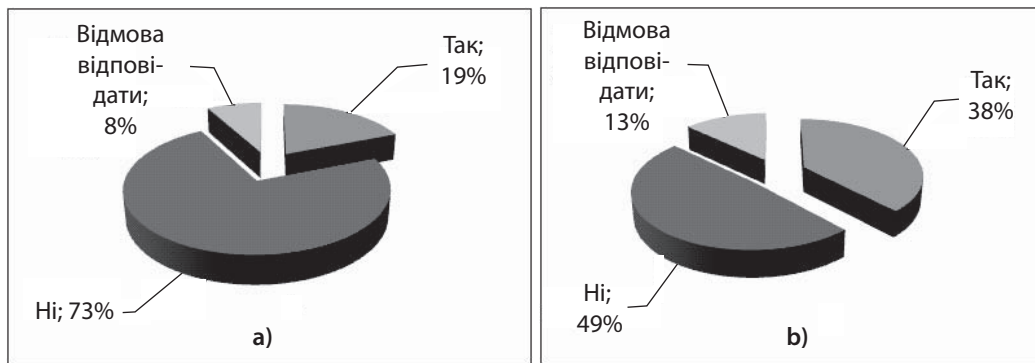

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання: а) «Чи отримуєте Ви платню за свою роботу неофіційно («з рук у руки», «у конверті» тощо)?»; б) «Чи є серед Ваших знайомих та рідних люди, які отримують платню за свою роботу неофіційно («з рук у руки», «у конверті» тощо)?» (березень, 2014 р.) [2]

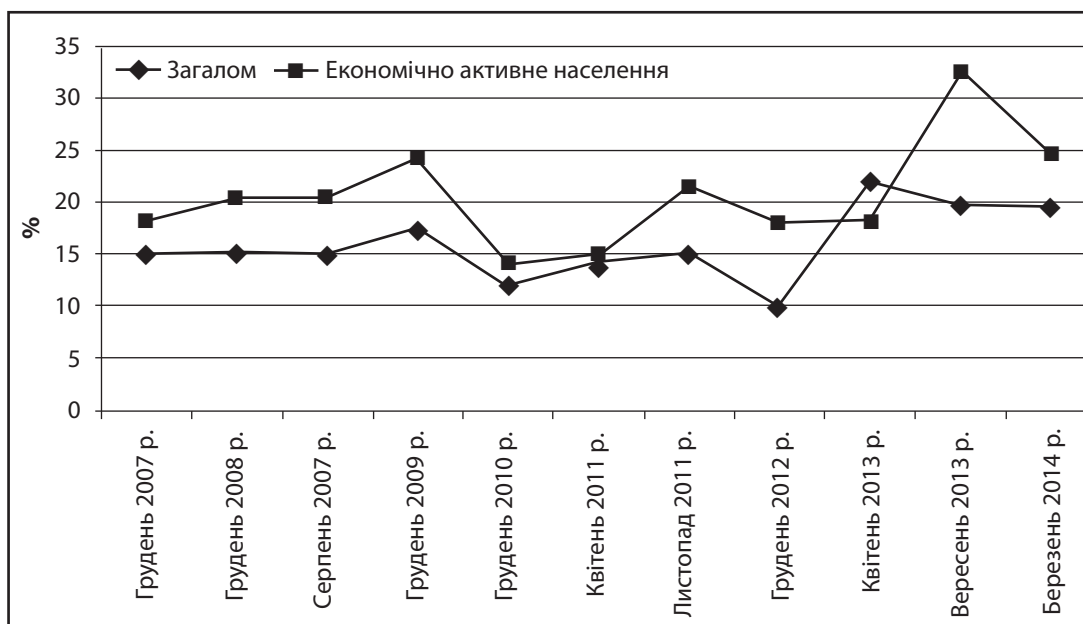

Рис. 3. Питома вага респондентів, які повідомили, що отримують зарплату неофіційно, серед загальної чисельності населення та економічно активного населення, 2007 – 2014 рр., % [2]

Що стосується середньої пенсії, то тут підвищення було ще більш суттєвим – у 5,8 разу (розраховано за даними). Рівень абсолютної бідності населення за загальними доходами скоротився з 80,2% у 2000 р. до 9,1% у 2012 р. Якщо на початку 2000-х років середньомісячна заробітна плата та середньомісячний наявний дохід на одну особу були нижчими за середньомісячний прожитковий мінімум, то у 2012 р. заробітна плата була майже втричі, а середньодушовий наявний дохід – майже вдвічі вищими за прожитковий мінімум. Крім того, у країні протягом досліджуваного періоду знизився рівень соціальної нерівності. Так, у 2013 р. грошові доходи у 20% найбільш забезпеченого населення були у 3,5 разу вищі, ніж у 20% найменш забезпеченого; а загальні доходи – більшими у 3,2 разу (у 2000 р. значення показників становили 6,0 та 4,4 раза відповідно) [1; 10, с. 58 – 65].

Проте міжнародні дослідження та соціологічні опитування громадян України вказують на значно гірші показники та більш песимістичні настрої. За даними Європейської соціологічної служби «Євробарометр», у 2013 р. частка бідного населення в Україні становила близько 81% (порівняно з 78% у 2010 р.), у той час як у країнах Західної та

Центральної Європи значення цього показника було в 4 – 8 разів нижчим [4]. Це є свідченням складного становища, у якому опинилося населення України. Слід зазначити, що із розглянутих країн лише в Росії ситуація нагадує українську, хоча і є дещо кращою. Українські соціологічні служби наводять схожі дані. За результатами опитування, проведеного Центром Разумкова наприкінці 2011 р., на запитання про матеріальне становище сім'ї респонденти відповіли таким чином [6]: ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 13,8% опитаних; вистачає лише на харчування та придбання необхідних недорогих речей – 41,1%; у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 38,1%; живемо забезпечено, але зробити дорогі покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,8%; можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо, – 0,2%; складно відповісти – 1,0%.

Отже, це опитування дозволило отримати дещо інші результати: бідними в Україні наприкінці 2011 р. були 54,9% населення, а 13,8% – навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними

можна вважати понад 90% населення України. У таких умовах громадяни радше погодяться на неофіційне працевлаштування, ніж на достатньо сумнівні соціальні гарантії в умовах надто коротких політичних циклів. Так, близько 20,2% населення зізнаються у одержанні тінювих доходів [2]. Проте, зважаючи на психологічно-соціологічні особливості дослідження тінювого сектора, як ми зазначали попередньо, реальне значення показника, очевидно, є значно вищим.

Для порівняння наведемо дані стосовно неформального ринку зайнятості в окремих країнах. Узагальнені дослідження тінювого сегмента ринку праці у країнах, що розвиваються, доводять, що значним чином він формується за рахунок низькокваліфікованих і, відповідно, низькооплачуваних робочих місць. При цьому в обох випадках працівники наймаються на таку роботу через відсутність альтернативи. Дослідження МОП вказують на велику питому вагу неформального сегмента ринку праці у значній кількості країн, що розвиваються (рис. 4). Хоча на фоні аналізованих країн Україна виглядає значно краще, проте нагадаємо, що офіційні дані (які використані в цьому дослідженні) є значно заниженими.

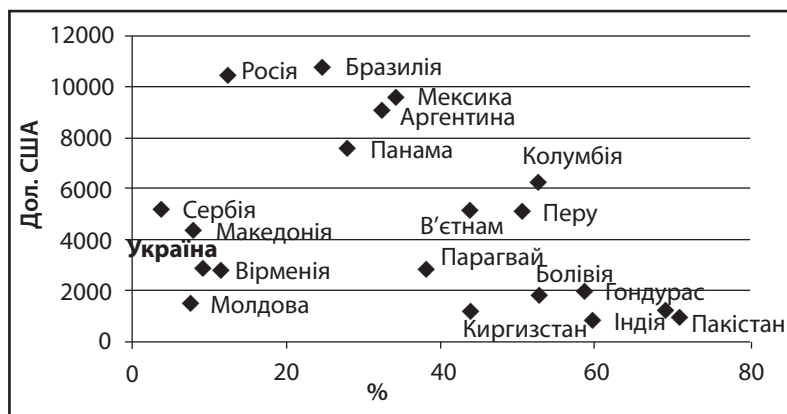

Рис. 4. Рівень неформальної зайнятості (%) і ВВП на душу населення (дол. США) у окремих країнах [5]

Очевидно, що в цьому випадку, як мінімум не беруться до уваги результати неофіційних оцінок стосовно чисельності українців, що перебувають у статусі нелегально працевлаштованих мігрантів закордоном. Значення цього показника коливається – від 5 до 7 млн осіб, залежно від методичних підходів опосередкованих оцінок [7, с. 210 – 215].

На відміну від країн, що розвиваються, особливості ринків праці країн з перехідною економікою, зокрема України, полягають у: наявності пропозиції нелегальних робочих місць як у низько-, так і в середньо- та високооплачуваних сегментах; поширенні комбінованих форм оплати праці, які включають легальну та нелегальну складові.

Відмінності у структурі та функціях тінювої економіки України та країн ОЕСР зумовили формування протилежних тенденцій щодо рівня тінізації на початку кризи: при певному скороченні рівня тінізації економік країн ОЕСР обсяг тінювої економіки в Україні у 2008 р., як показано вище, почав різко зростати. Скорочення масштабів тінізації економік країн ОЕСР на початку кризи у 2008 р. свідчить, що у цих країнах тінюва економіка відігравала роль механізму адаптації до нових умов господарювання та дещо пом'якшила перепади економічної кон'юнктури.

Кризові умови спонукали роботодавців до скорочення витрат, зокрема на оплату праці найманих працівників. Разом з тим, при скороченні масштабів бізнесу скороченню чисельності легально найманих працівників або зміні умов оплати їх праці мають передувати певні процедури. На відміну від звільнення легального працівника або зміни умов оплати його праці, що потребує певного часу, звільнити нелегально найманого працівника можна достатньо швидко. Крім того, у разі, якщо офіційно найманий працівник отримає певну частку заробітної плати нелегально («у конверті»), то позбавлення його цієї частки також не потребує додаткових процедур і витрат часу, на відміну від легальної зарплати.

Зрозуміло, що будь-які махінації на ринку праці, що є передумовою масштабної тінізації економіки, неможливі без створення потужного фінансового базису. В Україні, поряд з позабанківським грошовим обігом, у тінювій діяльності також широко використовується фінансова система. Проявами цього стали штучні банкрутства окремих банків, використання фондового ринку для спекуляцій з цінними паперами, поширення тінювих схем у страховому секторі. Як бачимо (табл. 1), у 2010 р. кількість злочинів у фінансово-кредитній сфері різко зростає, і у цьому ж році з невідомих причин Державна служба статистики (колишній Держкомстат) перестала вести реєстр такої звітності. Тобто зрозуміло, що діяльність злочинців у цій сфері різко активізувалася, і було пролобійоване відповідне рішення щодо припинення ведення відповідного реєстру.

У продовження попереднього розпочатого аналізу Державна служба статистики в розрахунках заробітної плати враховує тінюву зарплату в обсязі 19% незалежно від сектора (галузі) економіки. Водночас, коректніше використовувати диференційований дорахунок тінювих зарплат в обсязі 15 – 45% для різних секторів.

У продовження попереднього розпочатого аналізу Державна служба статистики в розрахунках заробітної плати враховує тінюву зарплату в обсязі 19% незалежно від сектора (галузі) економіки. Водночас, коректніше використовувати диференційований дорахунок тінювих зарплат в обсязі 15 – 45% для різних секторів.

Зокрема, у таких галузях, як будівництво, сільське господарство та торгівля рівень неофіційних зарплат («у конверті») перевищує 30%. У цих секторах домінує високий рівень готівкових розрахунків (особливо в сільському господарстві та будівництві), сезонність робіт, а також значна кількість дрібних підприємств, які недостатньо контролюються відповідними органами на предмет дотримання законності при розрахунках із працівниками (табл. 2).

Водночас, на підприємствах добувної та переробної промисловості, в освіті та медицині рівень тінювих зарплат значно менший (15 – 20%) в силу слабшого впливу вищезазначених факторів. З урахуванням зазначеного, обсяг тінювої зарплати в Україні у 2012 р. оцінюється у 148 млрд грн, і найбільшим цей показник був у торгівлі (35,6 млрд грн), переробній промисловості (21,3 млрд грн) і на транспорті (16,2 млрд грн).

ВИСНОВКИ

Результати оцінювання рівня тінізації ринку праці України дозволяють зробити висновки про існування значних проблем у системі державного регулювання соціально-трудових відносин. Так, з кожним роком усе масштабніше операції з виплат заробітної плати є об'єктом тінізації та фінансових втрат державного бюджету. Також високими тем-

Таблиця 1

Динаміка кількості злочинів, виявлених у фінансово-кредитній системі України у 1998 – 2010 рр.* [3]

Показник	Рік								
	1998	1999	2000	2001	2002	2007	2008	2009	2010
Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних у фінансово-кредитній системі:	8539	9881	8959	7865	13407 (з урахуванням злочинів, викритих у бюджетній сфері)	6307	6366	5759	7675
з них у банківській сфері	6312	6667	4124	3404	3091	3774	4072	3708	3553
у тому числі в банках	н. д.	н. д.	н. д.	657	877	1384	1682	1594	н. д.
Кількість злочинів, скоєних організованими злочинними угрупованнями: у фінансово-кредитній системі:	750	535	541	304	н. д.	445	471	475	н. д.
з них у банківській сфері	630	453	332	164	135	303	453	288	н. д.

* – з 01.07. 2010 р. статистична звітність не ведеться.

Таблиця 2

Розрахунок тіньових зарплат у розрізі секторів економіки, початок 2013 р.

Показник	Зарплата, у т. ч. тіньова, млрд грн*	Офіційна зарплата, млрд грн *	Тіньова зарплата, млрд грн *	Рівень тіньової зарплати, % *	Тіньова зарплата, % **	Тіньова зарплата, млрд грн **	Зарплата, в т. ч. тіньова, млрд грн **	Різниця між даними УПЕ і Державна служба статистики, млрд грн
Сільське господарство	21,88	17,72	4,16	19	30	7,62	25,34	3,46
Добувна промисловість	36,22	29,34	6,88	19	20	7,33	36,67	0,45
Переробна промисловість	105,37	85,35	20,02	19	20	21,34	106,69	1,32
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	27,83	22,54	5,29	19	15	3,83	26,38	-1,46
Будівництво	17,77	14,39	3,38	19	45	11,66	26,05	8,28
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку	79,96	64,76	15,19	19	35	35,62	100,38	20,43
Діяльність транспорту та зв'язку	60,42	48,94	11,48	19	25	16,15	65,09	4,67
Освіта	55,92	45,29	10,62	19	5	8,15	53,45	-2,47
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	38,82	31,44	7,38	19	17	6,29	37,73	-1,09
Інші види економічної діяльності	149,03	120,71	28,31	19	20	30,18	150,89	1,86
Усього	593,2	480,49	112,71	19	24	148,17	628,66	35,46

* – розрахунки на основі Держстату.

** – розрахунки та оцінка «Укрпромзвнішекспертиза» на основі аналітичних матеріалів Світового банку, МВФ.

пами поширюються злочини у фінансово-кредитній системі України. Усе це підтверджує необхідність подальших досліджень і, особливо, у пошуку ефективних механізмів формування державної політики детінізації ринку праці. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя [Електрон-

ний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lugastat.lg.ua/files/zb_vitU_2012.pdf

2. Динаміка матеріального становища та соціально-економічних очікувань населення: березень 2014 р. За результатами моніторингового опитування населення України: Інститут економіки та прогнозування НАНУ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ief.org.ua/Press-release_soc-econom_IEP_na_sajt.pdf

3. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

4. Офіційна веб-сторінка Єврокомісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.webcitation.org/6l94GxH1E>

5. Офіційна веб-сторінка Міжнародної організації праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>

6. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини? (динаміка 2004 – 2011)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139

7. Сучасні тенденції управління розвитком організаційно-економічних систем (новий погляд) : монографія / Заг. Ред. д. е. н., проф. Р. Р. Тіміргалєєвої. – Сімферополь : ВД «Аріал», 2014. – 662 с.

8. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД, 2011. – 31 с.

9. Фільштейн Л. М. Фінансово-економічні проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її легалізації / Л. М. Фільштейн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22\(2\)_ekon/stat_20_1/31.pdf](http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22(2)_ekon/stat_20_1/31.pdf)

10. Чуприна О. О. Оцінка здобутків України на шляху боротьби з бідністю та соціальною нерівністю / О. О. Чуприна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 4 (15). – С. 54 – 72.

REFERENCES

Chupryna, O. O. "Otsinka zdotukiv Ukrainy na shliakhu borotby z bidnistiu ta sotsialnoiu nerivnistiu" [Assessment of achievements of Ukraine in the fight against poverty and social inequality]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna*

akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho», no. 4 (15) (2013): 54-72.

"Dynamika materialnoho stanovyshcha ta sotsialno-ekonomichnykh ochikuvan naseleennia: berezen 2014 r." [Dynamics of material conditions and socio-economic expectations: March 2014]. http://www.ief.org.ua/Press-release_soc-econom_IEP_na_sajt.pdf

Filshtein, L. M. "Finansovo-ekonomichni problemy tinyovoi ekonomiky v Ukraini ta shliakhy ii lehalizatsii" [Financial and economic problems of the shadow economy in Ukraine and ways of its legalization]. [http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22\(2\)_ekon/stat_20_1/31.pdf](http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22(2)_ekon/stat_20_1/31.pdf)

Ofitsiina veb-storinka IEvrokomisii. <http://www.webcitation.org/6l94GxH1E>

Ofitsiina veb-storinka Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi. <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>

Ofitsiina veb-storinka Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. www.ukrstat.gov.ua

Suchasni tendentsii upravlinnia rozvytkom orhanizatsiino-ekonomichnykh system (novyi pohliad) [Modern trends in the management of organizational and economic systems (new look)]. Simferopol: Arial, 2014.

"Sotsiolohichne opytuvannia «Yake z navedenykh sudzhen naibilshoiu miroiu vidpovidaie finansovomu stanovyshchu Vashoi rodyny? (dinamika 2004-2011)»" [Poll "Which of the following statements describe the financial situation of your family? (recurrent 2004-2011)"]. http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139

Tinyova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napriamky podolannia [The shadow economy in Ukraine: the scope and direction of overcoming]. Kyiv: NISD, 2011.

"Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2012 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia" [Costs and resources of households Ukraine in 2012 (according to the survey of life)]. http://www.lugastat.lg.ua/files/zb_vitU_2012.pdf